

Opponensi vélemény Kende Anna
The social and psychological underpinnings of achieving change in intergroup relations.
Társadalmi és pszichológiai tényezők szerepe a csoportközi viszonyok
megváltoztatásában című
akadémiai doktori értekezéséről

Kende Anna doktori munkája témájának nagy társadalmi aktualitása és jelentősége van. Összesen nyolc, a csoportközi viszonyok és azok megváltoztatásának háttérmechanizmusait feltáró vizsgálatról ad számot. Ezekben a vizsgálatokban mind társadalmi, mind pedig pszichológiai tényezőknek nagy szerepet tulajdonít. A kutatás célja végső soron a társadalmi változás előidézésének elősegítése. Kende Anna jelentős réseket talál a szakirodalomban ezen témákban és azokat megcélazza kutatási kérdéseivel és vizsgálataival. Az elméleti hozzájáruláson kívül a feltárt szociálpszichológiai mechanizmusokon alapuló társadalmi intervenciókkal kapcsolatban – ezen intervenciók lehetőségei pozitívumai és korlátai felmutatásával – fogalmaz meg konkrét csoportközi helyzetekre szakmai ajánlásokat. Erre nem fogok részletesen kitérni a különböző kutatások bemutatásánál, csak szeretném kiemelni ennek fontos értékét.

A 208 oldalas, angol nyelvű disszertáció hat, nemzetközi folyóiratokban közölt tanulmányra épül. A táblázatok száma 28, az ábrák száma 11. A disszertáció jó felépítésű. A fejezetek számozása, vagy vizuálisan láthatóbb fejezetközi distinkció olvasóbarátabbá tette volna azonban az anyagot, különösen azért, mert különböző számú tanulmányt tartalmaz egy-egy adott téma köré csoportosuló rész/fejezet. Ezeknek a részeknek, fejezeteknek a címeit a szerző kijelentő módon megfogalmazott mondatok formájában írja le. Ezzel is világosan kifejezi már a tartalomjegyzékben az értekezés főbb szakmai üzeneteit.

A doktori disszertációban vizsgált főbb konstruktumok és az ezekre vonatkozóan kapott eredmények rendszerét, egymáshoz való viszonyát egy könnyen áttekinthető, az olvasást könnyítő táblázat mutatja (Tézisek, 5. oldal). Megjegyzem, hogy magában a disszertációban is hasznos lett volna ez a táblázat. A disszertációban a következőket és a köztük levő kapcsolatokat vizsgálta Kende Anna: 1) identitás (nemzeti vs. európai; kötődés vs. glorifikáció; etnikai vs. állampolgári csoportidentitás); 2) attitűd (romaellenesség; idegenellenesség); 3) változásra irányuló cselekvés (akkulturációs preferencia; kollektív cselekvés; segítségnyújtás). Egyedül a többség kisebbségi csoportok akkulturációjával kapcsolatos preferenciáinak a változásra irányuló cselekvés kategória alá való besorolása tűnik kevésbé magától értetődőnek.

Az elméleti bevezető (az értekezés, valamint egyes vizsgálatok bemutatása elején) gazdag szakirodalmi ismertetést és elemzést ad. Kende Anna otthonosan mozog a terület klasszikus és a kurrens szakirodalmában, melyben betöltendő gap-et talál, új összefüggéseket keres a létező konstruktumok között.

A kutatási területre nézve fontos, bár a szakirodalomban nem mindig figyelembe vett szempontokat érvényesít Kende Anna. Ilyen a különböző csoportokkal kapcsolatos (pontosabban roma- és idegenellenes) attitűdök vizsgálatának rendre szerves részét alkotja a viselkedési szándék és sokszor a cselekvés is. A társadalmi (és intézményi) normák is méltán fontos szerepet kapnak a kutatásban. Hol bevont vizsgálandó változóként, hol magyarázóelvként szerepelnek.

Survey, valamint terepkísérleti módszert és kísérleti elrendezést alkalmazott a szerző. Az adatok statisztikai feldolgozása igen magas színvonalon és körültekintő módon történik. A tanulmányok bemutatása megfelelő, általában hipotézisek, módszer, eredmények, megvitatás, kitekintés és limitációk követik egymást. Hiányérzetet okoz és a vizsgálatok eredményei követését, értelmezését nehezzé teszi azonban, hogy a nagy számú vizsgálatokban alkalmazott kérdőíveket nem közölte szisztematikusan a szerző. A mellékletben szereplő kérdőív itemek nem teszik ki a teljes mérőeszköz arzenált. Az angol nyelvű szöveg többször is utalt *supplementary material*-ra, de ezek leőhelyét nem adta meg a szerző. Valószínűleg a különböző folyóiratokban publikált cikkek szokásos kiegészítő részei ezek az anyagok, de a disszertációban nincsenek feltüntetve, még a hozzájuk vezető linkek sem.

Észrevételeimet, kritikai megjegyzéseimet az egyes tanulmányokhoz fogom fűzni a továbbiakban.

Az első rész (Study 1, 2) a romaellenesség jellemzőit, korrelátumait, pszichológiai bejólóit, kimeneteleit vizsgálja Európa különböző országaiban; Magyarországon és Szlovákiában külön egy kérdőíves vizsgálatban, majd egy másik, ugyancsak online kérdőíves vizsgálatban négy másik, Európa különböző térségeiben levő országban – Norvégia, Olaszország, Románia, Spanyolország – gyűjtött adatokkal kiegészítve. A minták nagysága szociálpszichológiai vizsgálatokhoz képest kifejezetten jó. Összetételeik azonban meglehetősen vegyesek. A szerző meggyőzően érvelt amellet, hogy a magyarországi hallgatói minta mellett miért van szükség a gyógypedagógusi és az észak-magyarországi lakossági mintára. Pont emiatt van hiányérzete az olvasónak, hogy a szlovákai vizsgálatban miért maradtak el ezutóbbi kettővel ekvivalensnek mondható minták. A szakirodalomban található korábbi skálák itemeiből válogatva és kvalitatív kutatási eredményekre támaszkodva fejlesztettek ki és validáltak új mérőeszközt a fent említett különböző mintákban. A szakirodalmi rést ennél a résznél úgy azonosította a szerző, hogy a romákkal szembeni előítéletet saját jogán kevésbé vizsgálták a szociálpszichológiában. A módszertani hiátust, a kifejezetten erre a csoportra vonatkozóan kidolgozott mérőeszköz hiányát is megcélozta. Módszertani szigorúság jelét mutatja nemcsak a skálakidolgozás lépéseinek leírása, hanem az is, hogy tartózkodtak a direkt kultúrközi összehasonlítástól miután kiderült, hogy az invariancia követelménye csak részben érvényesül. A változók nagy számát mozgatta, a köztük levő összefüggéseket rutinosan vizsgálta és meggyőzően értelmezte az ezekre vonatkozó eredményeket a szerző. Olyan fontos fogalmakat

emelt be, mint a kulturális elismerés, a kulturális távolság észlelés és romanticizálás, a durva, nyílt sztereotípiák mellett a vélt túltámogatottság, az akkulturációs stratégiák stb.

Ennek a két vizsgálatnak (Study1, Study 2) a leírásában hosszú szövegrészek olvashatóak cím, alcím felsorolása nélkül. A szabatos angolság ellenére sem könnyen követhető. Hiányolok például egy, a különböző vizsgált konstruktumok és az operacionalizálásuk, mérőeszközök közötti kapcsolatot mutató táblázatot, amelyből tájékozódva az eredmények részénél is követhető például az, hogy az előítéletmentes viselkedés iránti motivációs skála külső motivációs itemei a normáknak való megfelelést mérik. Sajnos nem olvashatóak a motivációs itemek (EMS, IMS) az értekezésben egy-egy példaitem kivételével. Ha nem nézi meg az olvasó az idézett forrásban (Plant és Devine, 1989) közölt itemeket, nem tud belegondolni egy első benyomás erejéig sem, hogy egy egészen más időszakra, más csoportra (afriai amerikaiak) vonatkozó előítéletkifejeződési társas normákkal való azonosulás mérésére használt itemek vajon hogyan kapcsolódnak például a mai magyarországi, szlovákiai romák esetéhez. A Study 1 címében szerepel a “domináns társas/társadalmi normák szerepe az előítélet kifejezésében”. Az (ESM) itemek nem azt mérik azonban azt, vagy annak az észlelését, hogy mennyire ellenzik a társas/társadalmi normák a romákkal szembeni előítéletességet, hanem azt, hogy a válaszoló önbeszámolója szerint mennyire akar ezekkel azonosulni. Ez két különböző dolog. Az eredmények értelmezésében, főleg az eredmények összefoglalásában azonban mintha az előbbi dominálna.

Ugyancsak diszkrepanciát érzek a kontaktus minősége mint konstruktum és a mérése között. Egy itemmel mérik a kapcsolat minőségét egy 7-fokús skálán: 1= nagyon személytelen, 7= nagyon személyes. Szigorúan véve ez nem a kapcsolat általános minőségét nézi (pl. pozitív kimenetelű kontaktus vagy sem), hanem a személyességet. Egy erősen személyes, de ellenséges kapcsolatnak a minősége igen nehezen megítélhető ezzel. A romákkal való kontaktus valószínűleg eltérő lehet a magyarországi almintákban (egyetemista, gyógypedagógus, észak-magyarországi lakossági). Egy olyan feldolgozás, amelyben ezeket az almintákat szétválasztva vizsgálják a kontaktussal való összefüggéseket, új információkat mutathatna.

Ebben a fejezetben merült fel, hogy egyes témáknál érdemes lenne korábbi, relevánsan kapcsolódó kutatásokra, szerzőkre hivatkozni, például a kisebbségi csoportok létszámának a többség általi (felül)becslésénél Krekó és Juhász 2012-es tanulmányára.

A két vizsgálat eredményeiből kiemelendő a romaellenességet mérő, Európa különböző országaiban validált kérdőív; a romaellenesség egyes jellemzőinek a megállapítása, mint a túltámogatottság percepciója eltérő szerepe Európa különböző régióiban és ennek figyelembevétele az intervencióban.

A **következő rész**ben egy terepen zajló kísérleten alapuló vizsgálatot (**Study 3**) mutat be a szerző. Valóságos csoportközi barátkozás élményét élhették meg a kísérleti helyzetben levő résztvevők, és ennek hatását vizsgálta a romaellenességre, valamint a cselekvési szándékra. Ebben a vizsgálatban az intézményi támogató normák észlelésének moderátor szerepét vizsgálták. Adekvát a kísérleti módszer alkalmazása. Több ilyen kutatásra lenne szükség a témában. Azt nem vizsgálták korábban, hogy szegregáció és előítéletmentesség normájának hiánya esetében hogyan lehetne mégis előmozdítani a csoportközi ellenségeskedés csökkentését. A szerző ezt a hiányt igyekezett betölteni a kutatásával. A konklúziók levonásánál kiemelendő a limitációk kifejtése, a módszer alkalmazhatóságának differenciált értékelése.

Néhány észrevételem van: 1) a *fast friends* nevű módszerben valóban a barátkozást élhették meg a résztvevők, de nem alakult ki (nem is alakulhatott ki) barátság, ilyen értelemben kérdéses, hogy mennyire adekvát csoportközi barátságról beszélni. 2) roma egyetemistákat a többségi csoport tagjai valószínűleg nem látnak a roma csoportok tipikus tagjainak – a hátrányos társadalmi helyzet és az etnikai csoport közötti erős kapcsolódását lásd pl. Durst; Kertesi-Kézdi, Kovai, Szombati tanulmányaiban. Kérdéses lehet ennek alapján a velük való barátkozás mint intervenció hatása a romákkal kapcsolatos vélekedésre és cselekvési szándékra általában. 3) Külön figyelmet érdemel az a tény, hogy mivel lényegében véve elmaradt a kondíció főhatás (a beavatkozás után a kísérleti és a kontroll csoport között nem volt szignifikáns különbség) – ahogyan a szerző is reflektált rá –, csak időbeli főhatás (a kísérleti csoportban a beavatkozás előtt és után volt szignifikáns különbség, akkor sem minden területen) volt tapasztalható, a beavatkozás hatása csekélynek mondható.

A **soron következő fejezetben (Study 4, Study 5)** az identitást és egy másik csoportközi helyzetet, az idegenellenességet helyezik fókuszba és vizsgálják a különböző ingroup-felfogások hatását az idegenellenességre. A nemzeti és európai identitás és külső csoportokhoz való viszonyulás közti kapcsolat, valamint a saját csoporthoz való kötődés és annak glorifikációja és az idegenellenesség közötti összefüggés külön-külön már képezték empirikus vizsgálat tárgyát a szakirodalomban. Kende Anna nívuma, hogy az identitás különböző szintjeit, tartalmát (nemzeti vagy európai), valamint az identifikáció módját (kötődés vagy glorifikáció) egy 2X2 elrendezésben egymásra vetítve együttesen vizsgálja. Módszertani alaposág jelét mutatja, hogy konfirmatorikus faktorelemzéssel ellenőrizték, hogy az ebben vizsgált négy (nemzeti csoporttal és európai csoporttal kapcsolatos kötődés és glorifikáció) konstruktum valóban független egymástól, ahogyan a két külső csoporttal (bevándorlók és muszlimok) kapcsolatos attitűdök is. A muszlimok kategóriája azonban Magyarországon egészen mást jelent, mint nyugat-európai országokban és az iszlamofóbia is egészen más történetet, dinamikát mutat Magyarországon Vidra (2017) kutatása szerint. A kislétszámú muszlim bevándorlók mellett az iszlám vallást felvett magyarokra is lehet gondolni.

Erre a körülményre sajnos nem tért ki a kutatás, holott ez befolyásolhatja az eredményeket és azok értelmezését.

A kutatási munka logikus építkezését mutatja, hogy a 4. kutatást követően az 5. kutatásban az EU iránti attitűdök mediátor szerepét vizsgálták. Ebben a részben is mintaszerűen világos, informatív az alapos statisztikai vizsgálat lépéseinek az ismertetése. A két vizsgálat eredményei rendre igazolták a hipotéziseket, rámutattak mind az identitásszint és -tartalom, mind az identitás módok tanulmányozásának szükségességére.

Hangsúlyos szerepet kap az eredmények értelmezésében és következtetésekben, azonban sajnálatos módon nem áll rendelkezésre adat, mérést nem eszközöltek arra vonatkozóan, hogy a válaszolók hogyan észlelik a következőket: az európai értékek, normák (humanizmus, multikulturalizmus, befogadás) és az EU bevándorló- és menekültbarát politikája, valamint a velük ellentmondásos viszonyban levőnek feltételezett, a saját nemzeti csoporthoz társított (ugyancsak nem mért) értékek.

A következő részben (Study 6, Study 7) továbbviszi a szerző az identitás kérdéskörét. Kende Anna olyan, a csoportközi viszonyokra vonatkozó, de különböző kutatási területeket integrált, mint a nemzeti identitás (etnikai vagy állampolgári), csoportközi érzelmek (együttérzés vagy félelem) és a kollektív cselekvés (pro-többségi vagy pro-kisebbségi) és ezzel hozott új eredményeket. Kutatását világos designban, módszertani alapossággal és következetességgel végezte. Kiemelendő mind a mediáció, mind a moderáció vizsgálata és ennek szakmai indoklása. A hatodik, survey kutatás logikus további lépéseként végezte a hetedik, kísérleti elrendezésű vizsgálatát, melyben az *ethnic*, valamint a *civic* állampolgárságot aktivizálta, kihangsúlyozta, még pedig együttérzés, illetve félelem jelenlétében.

A szerző a folyóirati cikkek logikáját érvényesíti az értekezésnek ebben a részében is. A már említett, a disszertációban nem látható *supplementary material*nak a hiánya itt különösen feltűnik. Az elméleti ismertetőben (Study 6) ismétlődnek egyes részek, amelyek korábbi fejezetben (Study 4,5), azaz más folyóirati cikkben már be voltak mutatva.

“Intergroup *empathy* and *fear* were tested using single items, asking the extent to which respondents felt the listed emotions when they were thinking about the situation of Roma people / Muslim immigrants.” – írta a szerző a 137. oldalon. Az empátia esetében világos, de a félelem esetében nem mindegy, a romáktól, illetve muszlim bevándorlóktól való félelemről van szó, vagy a helyzetükre gondolva él át félelmet valaki, ami akár az együttérzéshez, empátiához is kapcsolódhat. Mivel maga a mérésre szolgáló item nem látható az eredeti formájában, az olvasó nem tudja eldönteni, hogy melyik értelmezés az érvényes.

A 7. kutatásban mért félelem (ami egy ún. alapérzelem az affektív kutatások szerint) és a 6. kutatásban mért észlelt (szimbolikus és materiálisnak megélt) fenyegetettség (Stephan-féle elmélet alapján) nem egymásnak a megfelelője. Mégis az a benyomása az olvasónak, hogy egyfajta közös címszó alatt, illetve felcserélhetőként szerepelnek az értekezésben.

A kísérleti manipuláció ellenőrzésének eredménye azt tanúsítja, hogy az állampolgárságnak csak az *ethnic*, etnikai definícióját sikerült a kísérletben hangsúlyosabbá tenni, a *civic* definícióját nem. Nem világos, és egyben kérdésem is a szerző felé, hogy ezzel együtt hogyan kell értelmezni a “civic condition”-t is magába foglaló, vagy az ezzel kapcsolatos megállapításokat, értelmezéseket.

A nyolcadik kutatás (Study 8) az önkéntes segítségnyújtást kapcsolja össze a politikai aktivizmussal, a vélemény-alapú szociális identitással és a morális meggyőződéssel. Kende Anna kutatásának új eredménye, hogy különleges helyzetekben, mint például a 2015-ös menekült válság idején, az önkéntes segítségnyújtásnak hasonló, a társadalmi változást célzó motivációi is lehetnek, vannak, mint a politikai aktivizmusnak. Ebben a kutatásban is a különböző releváns, elméleti fogalmaknak a komplex módon való kombinálása, az alapos módszertani tervezés és végrehajtás volt jellemző, mint általában az értekezés többi kutatásában. Egy fontos tényezőre, a társadalmi változással kapcsolatos motivációra nem irányult azonban explicit mérési kísérlet, holott kiemelt szerepet kap a kutatásban, az eredmények értelmezésében.

Mindent egybe vetve, Kende Anna doktori értekezése hiteles adatokat tartalmaz, fogalmilag komplex, módszertanilag igényes. Fontos hiányokat azonosított a szakirodalomban és azok vizsgálatával új eredményeket mutat fel a csoportközi viszonyok kutatásának számos szegmensében. Az értekezés következő eredményeit fogadom el tudományos újdonságként: a romaellenesség szociálpszichológiai sajátosságai és mérőeszköze, egyik intervenciók lehetősége; az identitás szintjének, tartalmának és az identifikáció módjának az összefüggése csoportközi érzelmekkel, attitűdökkel, és cselekvési szándékkal; az önkéntes segítség és a politikai aktivizmus motivációja közötti hasonlóság; a normák szerepe a csoportközi viszonyokban.

A doktori értekezés nyilvános vitára bocsátását javaslom annak új tudományos eredményei és intervenciók lehetőségei alapján.

Budapest, 2022. december 2.

Nguyen Luu Lan Anh
a pszichológiai tudomány doktora